

понирање

Ивана Андријашевић

РЕЦЕПЦИЈА КЊИЖЕВНИХ ДЕЛА МИЛОРАДА ПАВИЋА У ЕНГЛЕСКОЈ

Књижевно дело Милорада Павића представља новину, како у домаћој тако и у иностраној литератури. Занимљивим збиркама пјесама, кратким причама, романима, есејима и научним историјским радовима успио је да се наметне читалачкој публици и књижевној критици.

Књижевни поступак и начин на који Павић гради своја књижевна остварења показују нам да је у питању интересовање једног писца да на ироничан начин укаже на постојање многих негативних и апсурдних појава савременог свијета. Актуелност Павићевих књижевних захвата се повећава сталним присуством историјски и политички препознатљивих ситуација које, иако вешто скривене под плаштом фантазмагоричних и нестварних прича, чине главну нит његових дјела. Павићева књижевна дјела се, стога, сврставају у остварења постмодерне поетике. Богатство маштовитости, метафорични прикази, неочекивани обрти приповиједања, одсуство реалистичких временско-просторних односа, само су неки од елемената који се могу посматрати са постмодерног становишта. Оно што представља изазов читаоцима приликом рецепције Павићевих књижевних дјела јесте могућност избора начина читања што, такође, спада у једно од главних обилежја постмодерне поетике.

Милорад Павић, као професор историје културе и књижевности, показује интересовање за историју и књижевност свог народа, што је

у потпуности дошло до изражаја у роману *Хазарски речник*. Прича о Хазрима је прича о српском народу, као народу који је због свог географског положаја увијек трпио негативне утицаје са Запада и Истока, а који није научио да издваја поуке из сопствене историје. Поред тога, Павић се у *Хазарском речнику* бави и једним универзалним и свеprisутним проблемом. То је проблем очувања идентитета било којег народа, његовог јединства и националних обиљежја. Рјешење овог проблема Павић види у борби против идеолошке једнообразности и у очувању сопствених културних тековина. Овакви ставови Милорада Павића омогућавају читаоцима да се идентификују са припадницима хазарског народа, што у великој мјери објашњава добар пријем овог романа код нас и у свијету.

Популарност овог писца потврђује податак да постоји преко осамдесет издања Павићевих књижевних дјела и преко четрдесет издавача код нас и у иностранству. *Њујорк Тајмс* (*New York Times*) је 1988. године прогласио *Хазарски речник* за једно од седам најбољих књижевних дјела објављених у Сједињеним Америчким Државама. *Хазарски речник* је на листама најчитанијих књига био на првом мјесту у Француској и на трећем у Великој Британији. У Аргентини је 1991. године проглашен за једну од девет најбољих страних књига, а у Израелу је доживио три издања за два мјесеца.

Без обзира на то да ли се проучавању књижевног опуса Милорада Павића приступа са књижевног, историјског, религијског или политичког становишта, једно је сигурно: читаоци и књижевна критика показују велико интересовање за његова остварења. То је сасвим довољан разлог да рецепција таквог књижевног стваралаштва буде предмет подробног разматрања.

У овој студији, која је посвећена рецепцији књижевних дјела Милорада Павића у Великој Британији, биће дат приказ тридесетак критичких чланака објављених у значајнијим британским публикацијама. Текстови о којима је ријеч садрже мишљења књижевних критичара, писаца и новинара о дјелима *Хазарски речник* и *Предео сликан чајем*.

Један од првих чланака који се бави стваралаштвом Милорада Павића јесте „A teashop book for lonelyhearts”¹. Анонимни критичар даје основне податке о књизи *Хазарски речник* и указује на јединственост ове књиге која се заснива на њеној мушкој и женској верзији. Он даље наводи да се разлика између ове двије верзије, која се огледа у параграфу од седамнаест редова, може спознати на два начина. Сам писац романа, Милорад Павић, указује на ову разлику и предлаже мушким и женским читаоцима да се, након читања својих верзија, саста-

¹ Anonym, „A teashop book for lonelyhearts” – Sunday Telegraph, London, 1. I 1989; p. 21, / „Dictionary of the Khazars”/

ну „прве среде у месецу” и да их упореде. Уколико до таквог састанка не дође, иронично истиче аутор овог текста, потребно је купити обје, скоро исте, верзије и тако увидјети разлику. С обзиром на то да писац *Хазарског речника* стално истиче да мушко биће без женског није потпуно биће и обратно, онда и постојање мушке и женске верзије датог речника не би требало да изазива ироничне коментаре оваквог типа, већ би могло да указује на један нови и специфичан начин грађења форме романа.

Марк Сандерсон² пружа нешто више података о структури романа. Он на почетку истиче да је древно племе Хазара постојало само у мислима писца књиге. Како читање овог текста одмиче, стиче се утисак да је критичар сваку карактеристичну црту *Хазарског речника* оцијенио као сувишну. Овакво мишљење се највећим дијелом³ заснива на његовој завршној мисли, у којој се закључује да је *Хазарски речник* књига сувише сложене структуре, а њен заплет пун сумњичавих узлета маште и склоности ка загонеткама. Истина је да се Павић, користећи своју маштовитост, трудио да пронађе јединствен начин изражавања и нов приступ књижевном дјелу. То се огледа, прије свега, у томе што он необичном структуром свог романа буди маштовитост и код читалаца и омогућава им да сами бирају начин читања његовог дјела. А питањем постојања Хазара на простору између Каспијског и Црног мора од VIII до X вијека могли би се позабавити и историчари и књижевници. Било како било, закључује критичар, сваки читалац има право да повјерује у причу о Хазарима коју нам Павић нуди или да је одбаци као неосновану.

Сљедећи приказ који се појавио у британској штампи написао је Стјуарт Еванс³, који највећу пажњу придаје сновима. Значај снове, по Евансу, јесте у томе што повезују припаднике три различите религије (хришћанске, исламске и јеврејске) у рјешавању јединственог задатка, а то је откривање праве истине о историји Хазара. Овакво запажање је оправдано, јер сновима је код Павића дато видно мјесто и стиче се утисак да управо они својом свеприсутношћу продиру у најскривенија мјеста људског ума. Према фабули самог романа, снови су присутни у сваком тренутку и писац романа је тиме хтио да укаже на стално присуство духа хазарског народа, без обзира на то што још увијек није утврђен просторно-временски оквир њиховог постојања. Еванс смара да је Павићев подухват „дјело велике амбиције и успјешно”. Али, ипак каже да би ово „фанта-

² Sanderson, Mark. „Dictionary of the Khazars” by Milorad Pavic. – Time ‘Out, 8 –15. II 1989; p. 31

³ Evans, Stuart. „Baroque around clock”. – The Times, London, 9. II 1989. /„Dictionary of the Khazars”/

змагорично, надреалистично дјело” могло бити и једна „велика, књижевна шала”.

Аутор текста „The lure of the obscure”⁴ за *Хазарски речник* каже да је „историјска фантазија митских пропорција”. Сва питања у вези са Хазарима он сматра нерјешивим, јер у тренутку када се чини да је истина на дохват руке, на сцену ступа смрт и враћа причу на почетак. Он необичност Павићевог речника сматра нечим што је прорачунато и што упућује на ирационалност митова који су прихватљиви само зато што су познати, а изазивају узнемиреност када то нису. Ако се Павићев покушај да створи несвакидашње књижевно дјело посматра с негативне тачке гледишта, односно, ако се овим критичким приказом жели указати на пишчеву немоћ да створи оригиналну и самосвојну књижевну вриједност, онда сматрам да таквој тврдњи нема мјеста јер сваки књижевни стваралац настоји да своје виђење свијета и живота искаже на себи својствен начин. *Хазарски речник*, дакле, јесте необичан по својој структури, али то не би требало да му смањује књижевну вриједност.

По ријечима Хју Барнза⁵, аутора сљедећег текста, *Хазарски речник* је ђудљив у појединим дјеловима; то је роман о садашњости и прошлости или о садашњости у прошлости. Догађаји који су приказани у роману су смјештени у дугу временску раван која се протеже од VII вијека до најновијег доба. Ако желимо да повјерујемо у постојање једног народа као што су Хазари, онда се поставља питање зашто бисмо износили велику сумњу у истинитост онога што нам Павић нуди у свом роману. Извјесна сумња мора да постоји јер свака истина тражи потврду. У овом случају, потврда материјалне природе не постоји, што значи да причу о овом народу треба одбацити као неосновану. Материјални трагови о Хазарима не постоје, али постоји духовна снага која је неуништива и која је поуздан чувар и преносилац древних истина и догађања. Ако сумњамо у оно што нам Павић предочава о Хазарима, онда би требало посумњати и у све остале изворе о овом племену, као што су истраживања Питера Голдена⁶, професора историје на Универзитету Ратгерс (Rutgers University) или казивања Георгија Острогорског у књизи *Историја Византије*⁷.

У чланку „Dream hunts and lexicon tricks”⁸ приказана је укратко, али веома вјешто, хронологија збивања у *Хазарском речнику*. У роману,

⁴ Milne, Kirsty. „The lure of the obscure”. – New Statesman Society, 10. II 1989. /„Dictionary of the Khazars”/

⁵ Barnes, Hugh. „Lexicon Epic” – Glasgow Herald, 11. II 1989. /„Dictionary of the Khazars”/

⁶ Peter, B. Golden „The Khazars of Record”... (61)

⁷ Георгије Острогорски, „Историја Византије”, Београд, „Просвета” 1996, стр. 118, 139, 154, 156, 166, 210, 226 и 278.

⁸ Moleish, Kenneth. „Dream – hunts and lexicon tricks” – Sunday Times, London, 12. II 1989; p. 12 /„Dictionary of the Khazars”/

по ријечима аутора, све почива између реалности и фантазије. Оно што је реално и што заиста постоји су писац романа, Милорад Павић и сам роман, *Хазарски речник*. Садржај романа представља мјешавину реалности и пишчеве маште. Реалност је хазарски народ који је постојао и који се нашао пред дилемом коју вјеру прихватити, као и да су се тројица научника 80-их година овог вијека састали да би заједно дошли до одговора на питање у вези са прихватањем једне од три главне религије.

Прије него што су донијели одлуку о преобраћењу, хазарски народ је нестао као што снови ишчезавају када се пробудимо. Овдје су елементи фантазије дошли до изражаја. Састанак поменутих научника се такође завршава загонетно: двојица од њих умиру на неразјашњен начин и читав случај доспијева на суд. Истина о Хазарима опет остаје недокучива. Аутор овог чланка сматра да је роман ремек-дјело и нада се да ће постати бестселер у 1989. години.

Своје схватање романа *Хазарски речник* аутор текста „With forks and hope”⁹ излаже попут својих претходника. Наиме, он истиче улогу и преплитање снова и смрти кроз вијекове и ставља акценат на претјерану пишчеву маштовитост, што по његовом мишљењу помало личи на Рубикову коцку. Оваква запажања се могу сматрати позитивним, али оно што не би било прихватљиво јесте недвосмислена тврдња критичара да су Хазари били турски народ. Изрећи овакву тврдњу значи дати одговор на суштинско питање у вези са поријеклом и постојањем Хазара. Извјесно је само то да су Хазари прешли у једну од три религије (хришћанску, исламску или јеврејску) и да постоји подједнак број аргумента који иду у прилог ове три религије када се говори о преобраћењу овог народа у једну од њих.

Попут овог текста и наредни чланак, „A load of old Kabbalahs”¹⁰, говори о Хазарима као о турском народу који је у VIII вијеку прешао у јеврејску вјеру и нестао у XI вијеку. Оваквом тврдњом Ендрју Браун, аутор приказа, пренебрегава окосницу романа, а то је питање у вези са преобраћењем Хазара у једну од три главне религије на свијету. Изгледа да творац овог текста не схвата важност овог питања или је заиста сигуран да су Хазари турски народ који је прихватио јеврејску вјеру. С обзиром на то да оваква тврдња није историјски и научно доказана, онда не постоји ваљан разлог на основу којег бисмо повјеровали у његов исказ. Оно што је сигурно, то је да је аутор датог приказа заузео негативан став приликом оцјењивања романа, дајући цинич-

⁹ Irwin Robert. „With Forks and Hope” – The Listener, London, 16. II 1989; p. 26 / „Dictionary of the Khazars”/

¹⁰ Brown, Andrew. „A load of old Kabbalahs” – The Independent, London, 18. II 1989. / „Dictionary of the Khazars”/

не коментаре у вези са спољашњим изгледом књиге, као и са женском и мушком верзијом што по њему представља намјеру писца да прода више примјерака своје књиге.

Писац сљедећег чланка¹¹ представља веома интересантну појаву у енглеској књижевности. Ентони Берџис је аутор многобројних романа, есеја, критичких приказа и новинских чланака у којима исказује свој став према савременом животу, људској природи, улози умјетника у друштву. Он старе теме оживљава на нов начин посматрајући Енглеску и њене колоније са објективне тачке гледишта. Главни сукоб, који чини окосницу његових романа, јесте сукоб између његове љубави према Енглеској из прошлости и његове отуђености од савременог живота Енглеске.

За разлику од аутора два претходна текста, Берџис савјетује опрезност при оцјењивању Павићевог књижевног подухвата. Он упозорава читаоце да са овим дјелом треба поступати пажљиво. У складу с тим, он прати радњу *Хазарског речника* оним редоследом како је дата у самој књизи упоређујући ово дјело с романом *Име руже* Умберта Ека. Берџис истиче Павићев епиграф који каже да „ту лежи читалац који никада неће отворити ову књигу и који је заувјек мртав”. Аутор овог приказа на крају истиче да је *Хазарски речник* само једна игра и да овај епиграф не би требало да буде пријетња читаоцима да одустану од читања романа.

По ријечима писца приказа „The priests who go hunting among other people’s dreams”¹² *Хазарски речник* представља једну „фантастичну сањарију” и уноси „дубок немир” приликом читања књиге. Он сматра да овај роман, који обилује причама о љубави и страсти, исказаних на надреалистичан начин, представља одраз Павићевог посматрања себе и својих сународника, Југословена. Критичар је веома успјешно приказао хронологију збивања у роману, веома вјешто истакао главне ликове који се јављају више пута у самој радњи романа, али све га то доводи до закључка да су Хазари производ пишчеве маште и да никада нису ни постојали.

Сљедећи текст¹³ доноси податак о боравку Милорада Павића у Лондону ради представљања свог романа *Хазарски речник*. Овај приказ оцјењује роман као чисту фантазију и бави се пријемом *Хазарског речника* у Источној и Западној Европи. Што се тиче Источне Европе,

¹¹ Burgess, Anthony. „Cries from the Eco – chamber” – Observer, London, 19. II 1989; p. 44 / „Dictionary of the Khazars”/

¹² Harvey, John. „The priests who go nunting among other people’s dreams” – Sunday Telegraph, London, 19. II 1989. / „Dictionary of the Khazars”/

¹³ Anonym. „Notes & Quotes” – Sunday Telegraph, London, 19. II 1989; p. 17. / „Dictionary of the Khazars”/

прихватање овог романа одражава право стање „гласности” (како се дословно каже у тексту) у овим земљама. У Југославији је, рецимо, књига штампана без потешкоћа. У Мађарској је неки мали издавач штампао *Хазарски речник*. У Чехословачкој се јавља само на словачком језику, у Пољској у једном књижевном часопису. У Русији је објављена само на латинском језику. „Гласност”, по ријечима аутора текста, изгледа да долази полако, а постојање двије верзије романа, мушке и женске, наводе читаоце да воде разговоре о књизи. Када говори о Западној Европи, критичар износи податке о примату мушке или женске верзије међу читаоцима, па каже да је у Немачкој продат већи број мушких верзија, у Француској женских (као и у Америци), а у Енглеској се очекује продаја истог броја и једне и друге верзије. Стога, може се извести закључак да књиге уопште, а посебно оне које се баве проблемом идентитета једног народа, његовим вјерским, политичким и економским одредницама, представљају потенцијалну опасност по оне државе које су изграђене на основама социјалистичког уређења. Намјера самог аутора текста је била да истакне различит однос према слободи писане ријечи у западном и источном дијелу Европе.

„Mysterious lexicons”¹⁴ је назив сљедећег текста који садржи дијалог између Милорада Павића и Адама Марса-Донса, аутора приказа. У датом разговору аутор књиге износи своје мишљење о самом остварењу, о суштини и порукама које роман садржи, као и мишљење о читаоцима, књижевним критичарима и другим писцима са којима га пореде. На питање шта мисли о томе што га упоређују са Умбертом Еком, чија је књига *Име руже* доспјела у сам врх листе најбоље продаваних књига у периоду када је Павић довршавао *Хазарски речник*, аутор кратко одговара да му је драго што се и Еко бави средњим вијеком, они су различити писци. Поред тога, он истиче да су професори почели да пишу добру књижевност у Европи. Аутор приказа је идеју о мушкој и женској верзији књиге пронашао и у књизи *Hopscotch*, коју је написао Хулио Кортасар. Павић, међутим, сматра да идеја на којој се заснива писање *Хазарског речника* није иста као идеја у горе поменутом роману. Он даље истиче да је овим двјема верзијама романа желео темељно да измјени начин читања и додао да писци морају помоћи и самим писцима да промијене начин писања. Павић на крају даје класификацију писаца, читалаца и критичара. По његовом мишљењу, постоје веома надарени и мање надарени писци и читаоци, док се критичари на тој скали налазе негдје на средини.

Присуство политичких елемената и историја Хазара, балканског народа који је живио крајем првог миленијума и одувјек био у иску-

¹⁴ Mars-Jones, Adam. „Mysterious lexicons” – The Independent, London, 20. II 1989; p. 13. /Interview with M. Pavić/

шењу да ли да прими неку нову вјеру и културу или да задржи своју (у овом другом случају увијек је био кажњаван), Павић објашњава положајем Срба у Југославији, народа који је имао око хиљаду година своју државу и нашао се у истој позицији као и Хазари. Ово поређење српског и хазарског народа се потврђује досадашњом историјом српског народа која је показала на каквим се недаћама и искушењима овај народ налазио и колико се припадника српског народа из православног хришћанства преточило (својом или туђом вољом) у неку другу вјеру.

Оно што нам једино преостаје јесте да повјерујемо у чињеницу, коју и аутор књиге истиче, да су људи бољи него што о њима читамо у новинама, да су бољи од својих политичара, као што су и читаоци много бољи него што писци мисле да јесу. Поред тога што Хазаре пореди са Србима, Павић уопштава њихово присуство указујући на то да су данас сви Хазари, да наша будућност, са својим нуклеарним катастрофама не доноси сигурност, а највећа опасност, по његовим ријечима, јесте уништити богатство свијета које се огледа у различитим културама, свдећи их на једну културу.

Аутор чланка „The bookmaker’s choice”¹⁵ износи своје мишљење о *Хазарском речнику* тако што се истовремено осврће на мишљење Кенета Меклиша¹⁶ о истом роману. Текстописац каже да се слаже са Меклишовим мишљењем да је *Хазарски речник* ремек-дјело на неки провокативан начин, али не и да је спој снова и реалности у роману остварен помоћу изванредне мапте. Он сматра да *Хазарски речник* заслужује да се назове ремек-дјелом зато што је писац омогућио читаоцима да изаберу начин на који ће читати овај роман. Ова могућност избора приступа једном књижевном дјелу представља корак напријед у домену модерне прозе.

„A Serb Goes Mad”¹⁷ је чланак који даје прилично позитивно мишљење о роману *Хазарски речник*. Већ на почетку се истиче херојски покушај Милорада Павића да, пишући *Хазарски речник* у облику речника, избјегне уобичајену приповједну форму. Текстописац је, затим, потпуно у праву када овај забавни и духовити роман пореди са укрштеним ријечима и каже да је потребно да се роман прочита више пута како би сваки дио овог литерарног мозаика добио своје мјесто. Док читате *Хазарски речник*, поједине личности и догађаји у вези са њима

¹⁵ Pritchett, Gillian S. „The bookmaker’s choice”. – Sunday Times, London 26. II 1989. /Polemic with K. McLeish, Sunday Times, 12. II 1989/

¹⁶ McLeish, Kenneth. „Dream – hunts and lexicon tricks”. – Sunday Times, London 12. II 1989; p. 12 /„Dictionary of the Khazars”/

¹⁷ Binyon, T. J. „A Serb Goes Mad”. – Literary Review, London, II 1989; p. p. 13–14. /„Dictionary of the Khazars”/

се јављају више пута, посматрани кроз призму хришћанских, исламских и јеврејских извора, тако да је неопходно враћати се, при читању, на сва три извора и вршити упоређивање. Онда се даље каже да је Павић ово дјело засновао и на чињеницама и на машти. И сам писац је у интервјуу, у чланку „Mysterious lexicons”¹⁸ рекао да је „машта најбољи начин да се искаже истина” и да се тада обраћамо осјећањима, а не разуму, што је, уосталом задатак књижевности и умјетности уопште. Користећи се маштом и умјетничком обрадом чињеница, Павић је успио да приближи читаоцима оскудне и хронолошки неповезане податке о Хазарима. Текстописац запажа да је Павић донекле ироничан у односу на филозофију, религију, историју и ученост, што би се могло протумачити као пишчева невјерица у потпуну истинитост било које од ових области. Текст се завршава оцјеном да је *Хазарски речник*, без обзира на то што му недостаје интелектуална строгост, веома пријатан за читање и да је на добром путу да постане најчитанија књига године у Сједињеним Државама.

Попут претходног текста, чланак „The novel as dictionary”¹⁹ истиче разноврсност и необичност форме *Хазарског речника* који, иако се чини да је хаотичан, по ријечима аутора, представља веома успио роман. С обзиром на обиље историјски потврђених и умјетнички обрађених чињеница, као и маштовитих приказа о Хазарима, може се заиста учинити да је роман хаотичан. Али већ после првог читања оно што се чини хаотичним у роману, добија своје право мјесто и доприноси употпуњавању слике о Хазарима. Аутор овог чланка каже да су Хазари народ који је прихватио јеврејску вјеру крајем VIII и почетком IX вијека и наводи да се по Павићевој верзији не зна коју су вјеру прихватили. Узимајући у обзир недостатак историјских података о овом народу, потпуно је неприхватљива изјава да су Хазари примили само једну од три главне религије. На крају овог критичког осврта се каже да Павић предочава читаоцима мноштво података из религије, језика и свих осталих области знања.

У тексту Ине Шпигл, „Author Milorad Pavic claims 'We will all disappear unless we go out and buy his book'”²⁰, можемо наћи нешто више података о томе шта је подстакло Милорада Павића да се бави хазарским питањем и да напише књигу о њима. Педесетих година је, као студент словенских језика и књижевности, требало да припреми студију о хри-

¹⁸ Mars-Jones, Adam. „Mysterious lexicons” – The Independent, London, 20 II 1989; p. 13 /Interview with M. Pavic/

¹⁹ Kaveney, Roz. „The novel as dictionary” – Books, London, II 1989. /„Dictionary of the Khazars”/

²⁰ Spiegel, Ina. „Author Milorad Pavic claims „We Will all disappear unless we go out and buy his book” – British – Yugoslav Journal, II 1989; p. 9 /Interview with M. Pavic/

шћанској мисији светих Ђирила и Методија међу племенима источно од Црног мора и онда је открио јеврејског пјесника Халевија Јуду, који се бавио питањем Хазара. Када је увидио да има веома мало података о Хазарима, привукла га је идеја да самом проблему приступи тако што ће се користити маштом. Он каже да у Србији свако зна да ријеч Хазар можете замјенити ријечју Србин и да ситуација описана у роману представља нашу ситуацију у Југославији. На крају додаје да је то разлог због којег је написао ову књигу. Француска критика се заснива на мишљењу да смо сви ми Хазари и потврђује Павићев став да смо сви суочени са јединственим свјетским проблемом у вези са нуклеарним катастрофама и загађењем природне средине. На крају текста се истиче још једна порука аутора књиге која се тиче различитих култура и нација у свијету, гдје Павић каже да је добро имати различите идеологије, религије и културе, јер у противном сви народи би нестали.

Ина Шпигл, аутор претходног чланка, у тексту „Dictionary of the Khazars”²¹ говори о могућности избора начина читања дјела и налази да то представља позитиван и динамичан основ за разумијевање ове веома интересантне књиге. На почетку свог критичког приказа она истиче типографске измјене које омогућавају читаоцима лакши приступ *Хазарском речнику*. Мушка и женска верзија романа су, по ријечима критичара, резултат пишчеве маште која има за циљ да заинтригира читаоце, а читање књиге на уобичајен начин (што енглеска верзија предлаже својим читаоцима) може довести до неразумијевања кључног дијела. Зато би требало прихватити пишчев савјет да сами читаоци бирају пут и начин помоћу којих ће доћи до суштине *Хазарског речника*. Попут претходних критичких чланака и овдје се наглашава присуство историјских елемената (догађаја, личности, идеја) који се мијешају са легендарним и фантастичним (чудним и необичним) елементима. Без обзира на богатство и животну снагу коју у себи носе Павићеве идеје, крајњи резултат је осјећај неке чудне празнине.

Критички приказ „Alphabet soup”²² је објављен у часопису *Times Literary Supplement*, једном од најауторитативнијих књижевнокритичких часописа у Великој Британији. Оно што овај чланак издваја од осталих критичких текстова јесте његова структура која је иста као и структура *Хазарског речника*. „Alphabet soup” се састоји од једанаест параграфа који су поређани по азбучном реду. У уводном дијелу текста критичар даје упутство како би требало читати *Хазарски речник*. Основна карактеристика овог критичког приказа јесте иронија. Први пасус се односи на аутора књиге, Милорада Павића. Критичар га, под

²¹ Spiegel Ina. „The Dictionary of the Khazars” *British – Yugoslav Journal*, II 1989; p. 18

²² Korn, Eric. „Alphabet soup” – *Times Literary Supplement*, 3–9. III 1989; p. 225. /„Dictionary of the Khazars”/

знацима навода, назива добрим познаваоцем српског барока. Желећи да умањи књижевну вриједност Милорада Павића, аутор приказа помиње, као Павићево остварење поред Хазарског речника, само збирку прича *Руски хрић*. Критичар Ерик Корн има право да исказе своје позитивно или негативно мишљење у вези са књижевним остварењем неког писца (у овом случају Милорада Павића), али да иронично приказује самог писца, покушавајући при том да омаловажи пишчев књижевни утицај, представља или критичарски неукус или недостатак знања у вези са књижевним остварењима Милорада Павића.

Критичар даље указује на мноштво симбола, вињета и илустрација у роману које су, по његовом мишљењу, „прилично јадно фотокопирани”. Што се тиче форме *Хазарског речника*, критичар сматра да та идеја потиче од Борхеса, с тим што Борхес пише јасно, сажето и сугестивно, док се Павићево приповиједање разгранаво и исцрпљује читаоца. Негативне критике нису упућене само писцу романа већ и преводилоцу, који по ријечима Ерика Корна, заслужује захвалност и сажаљење, али не зна да направи разлику између неких сродних термина (опијум и хашиш, на примјер). Мушку и женску верзију романа сматра добром шалом и покушајем да се прода што већи број примјерака романа.

„Прича изванредне наративне снаге и књига која изазива велико узбуђење”²³ стоји у врло кратком коментару Павићевог *Хазарског речника*.

Наслов сљедећег чланка „One novel’s many faces”²⁴ говори о томе да је *Хазарски речник* роман сложене структуре. На почетку се истиче да ово остварење доноси разочарање, без обзира на његов велики публицитет. Аутор приказа сматра да је Павићева прича о Хазарима сувише расплинута и да поједини сегменти губе везу са главним током приче. Када говори о поређењу са Умбертом Еком, критичар каже да сличности постоје (дјела оба писца садрже књигу унутар књиге, вишеслојне су и користе слична књижевна средства), али и разлике (у структури, наративном јединству и хумору). Он сматра да је *Хазарски речник* тежак за читање и разумијевање, јер се у њему смјењују елементи реалности и маште. Овдје се, као и у другим приказима, истиче улога читаоца и каже се да ће читалац од дјела добити онолико колико и уложи у то исто дјело.

Критички приказ „Lexical Laxity”²⁵ се по својој структури и ироничном приступу при оцењивању *Хазарског речника* може поредити

²³ Anonym. – „Best – Sellers. No. 3 – Dictionary of the Khazars” – Daily Mail, 10. III 1989.

²⁴ Rennie, Helen. „One novel’s many faces” – Oxford Times, 17. III 1989. / „Dictionary of the Khazars”/

²⁵ Rutishuser, Paul. „Lexical Laxity” – City limits (Books Reviews), 23 III 1989. / “Dictionary of the Khazars”/

са приказом „Alphabet Soup”²⁶. „Lexical Laxity” дефинише девет појмова (књига, садржај, страст, поетичност, задовољство читања, читање, читалац, корпа за отпатке и писац). Негативна критика овог текста је упућена, прије свега, недовољној јасноћи *Хазарског речника*. То се истиче ироничним исказима гдје аутор текста каже да би се читање ове књиге могло назвати дешифровањем, да се задовољство при читању јавља уколико читалац успије да препозна и схвати поједине текстове у књизи, а неразумијевање романа се приписује као грешка читаоца, а никако писца. Иронична црта његовог текста се даље огледа у запажању да је писац романа веома вјешт у писању претежно нејасних текстова, да је корпа за отпатке мјесто за сакупљање текстова, да је страст архаична ријеч, чије је значење изгубљено и тако даље. Све у свему, негативна оцјена *Хазарског речника* је очигледна, али без неке дубље анализе која би је поткријепила.

Аутор приказа „Multiple Divisions”²⁷ исказује прилично позитиван став према *Хазарском речнику*. Међутим, он не истиче само позитивно мишљење о *Хазарском речнику*, већ указује и на извјесне недостатке датог романа. Он, између осталог, наводи догађаје који представљају суштину догађаја описаних у роману (поријекло Хазара, њихова религија, уништени речник из XVII вијека који говори о овом народу). Оно што по његовом мишљењу чини роман карактеристичним јесте присуство фолклорних елемената, снова, различитих догађаја који се смјењују великом брзином, пред чијим обиљем маштовитости читалац остаје запањен. Критичар даље савјетује читаоце да уобичајену форму романа потраже у неким другим књижевним дјелима, а не у *Хазарском речнику*, јер се овај роман састоји из мноштва прича чије приповиједање почиње од средине догађања, а онда се неочекивано преплиће са осталим причама. *Хазарски речник* обилује афоризмима, изненадним обртима приповиједања, понекад је заморан и неразумљив, али га ипак одликује необична живост. На крају приказа, аутор каже да је *Хазарски речник* заиста оригинално дјело.

Сљедећи текст, „Ludic Cube”²⁸, представља опширан критички приказ *Хазарског речника*. На почетку, аутор Анџела Картер истиче мисао Греама Грина у вези са читањем књига, гдје се каже да постоји разлика између читања које нам помаже да угодно проведемо вријеме и читања које служи у озбиљније сврхе. Аутор приказа сматра да *Ха-*

²⁶ Korn, Eric. „Alphabet Soup” – Times Literary Supplement, 3–9. III 1989; p. 225. /„Dictionary of the Khazars”/

²⁷ “Vansittart, Peter. „Multiple Divisions” – London Magazine (Selected Books), April/May 1989. /„Dictionary of the Khazars”/

²⁸ Carter, Angela. „Ludic Cube” – London Review of Books, 1. VI 1989; p. p. 8–9. /„Dictionary of the Khazars”/

Хазарски речник припада оној групи књижевних остварења која не намећу читаоцима моралне поуке, већ представља књигу уз чије обиље језичких игара читалац може пријатно провести вријеме. Ова књига је једна врста легендарне историје засноване на народним причама, у којој се огледа утицај *Морфологије народне приче*, Владимира Пропа из 1928. године. Пропа сматра да се традиционална бајка састоји од одвојених приповједних цјелина које се могу комбиновати на различите начине и тако изнова стварати нове приче. Анцела Картер сматра да овакав начин приповиједања представља основу формализма, правца који садржину и суштину књижевног дјела подређује форми. Она, затим, указује на један од основних циљева који Павић истиче необичним начином писања, а то је циљ да сваки читалац, на основу понуђеног материјала, створи сопствену причу и да се читање *Хазарског речника* претвори у неку врсту игре. Улогу читаоца, која се своди на пасивно прихватање понуђеног у датом књижевном дјелу, Павић је настојао да промијени и да понуди читаоцима могућност активног учествовања у стварању књижевног дјела. Аутор приказа сматра да *Хазарски речник* припада постмодернистичким остварењима и да испуњава сва три услова која, по ријечима Валаса Стивенса, предствљају основ врхунске прозе. То значи да књижевно дјело мора бити апстрактно, донијети извјесну промјену и мора пружати задовољство. Ова три елемента заиста постоје у Павићевом роману, али нису једини предуслови који једно књижевно дјело чине врхунским. Језик романтичног модернизма односно надреализма, како Анцела Картер истиче, огледа се у обиљу маштовитости, деформисаних значења ријечи, што овај роман сврстава у ред постмодернистичких остварења. Међутим, без обзира на многе нејасноће и метафизичка својства, *Хазарски речник* представља дјело пуно усхићења, које нуди забаву и игру приликом читања.

У наредном критичком приказу, „’Dictionary’ that confuses meaning”²⁹, каже се да је ово први роман за оне читаоце који воле мистерије. Павић је, по ријечима аутора текста, написао једну врсту криптограма и понудио књигу коју је потребно дешифровати. Аутор приказа каже да је садржај романа веома интересантан и истиче да су Хазари били турски народ који је у осмом вијеку прихватио јеврејску вјеру. Да су Хазари били турски народ и да су прихватили јеврејску вјеру, како тврди аутор овог приказа, онда би се ријешила главна дилема која чини срж *Хазарског речника*. У том случају историја о Хазарима би била написана као историја свих оних народа чије је поријекло познато, а Павић не би имао основа да пише о Хазарима као народу за чије постојање

²⁹ Bermant, Chaim. „’Dictionary’ that confuses meaning” – Jewish Chronicle, 7. VII 1989; p. 18. /„Dictionary of the Khazars”/

се везују тајанствени догађаји. Ипак, критичар овог приказа сматра да је *Хазарски речник*, без обзира на необичан хумор и присуство Павићеве упечатљиве учености, роман који својом структуром и садржајем збуњује читаоца.

Текст „Best – Sellers in Oxford. No. 4”³⁰ објављује да је *Хазарски речник* Милорада Павића на четвртом мјесту на листи најбоље продаваних књига у Оксфорду.

„Alternative Bestsellers. No. 5.”³¹ је следећи помен *Хазарског речника* као забавног постмодернистичког остварења.

За анонимног аутора приказа „Dictionary of the Khazars”³², књижевно дјело *Хазарски речник* је пуно погрешних библиографских детаља, које носи у себи тајне везане за хебрејске и исламске изворе и садржи довољно постмодерних елемената који му обезбеђују мјесто међу читаоцима који воле да читају Борхеса и Умберта Ека. Овај критичар сматра да у *Хазарском речнику* постоје заиста добре приче, али да оне остају само скуп добрих прича и ништа више, што значи да јединство романа није остварено у потпуности.

У критичком приказу „Monastic Mystery or Cynical Crossword?”³³ говори се о још једном Павићевом књижевном остварењу, а то је роман *Предео сликан чајем*. Попут већине текстова о *Хазарском речнику* који га карактеришу као роман необичне структуре и недовољно јасне садржине, тако се и овај приказ о роману *Предео сликан чајем* заснива на сличним оцјенама. Оно што карактерише почетак приказа јесте поређење датог Павићевог дјела са романом *Име руже* Умберта Ека. Ту се каже да тајновити и помало егзотичан свијет манастира пружа велику могућност да начитаност професора-писаца дође до изражаја. Аутор приказа даље истиче да оба ова романа имају сличности са енглеском детективском причом чија је основна карактеристика тајанственост. Код Павића је, како се овдје каже, та тајанственост још више наглашена, јер му је било веома тешко да пронађе форму за свој роман који је писао веома необичним стилем. *Предео сликан чајем* је дјело у којем Милорад Павић још једном потврђује свој чудноват стил писања. Његова начитаност и машта му омогућавају да од књижевног дјела заиста направи нешто што подсјећа на игру и што читаоцу пружа могућност самоизбора приликом читања. То значи да је овај роман

³⁰ Anonym. „Best – Sellers in Oxford. No. 4” – „Dictionary of the Khazars”. Oxford Mail, 7. VII 1990.

³¹ Anonym. „Alternative Bestsellers. No. 5 – Dictionary of the Khazars”. – City Limits, 19–26. VII 1990.

³² Anonym. – „Dictionary of the Khazars” – Sunday Times, 29. VII 1990.

³³ Moss, Roger. „Monastic Mystery or Cynical Crossword?” – TLS (Times Literary Supplement), 17. V 1991; p. 17. /„Landscape Painted with Tea”/

понуђен као укрштеница и читалац може да бира почетак и правац свог читања. Аутор овог текста сматра да је оваква структура романа производ пишчеве жеље да се игра приликом стварања једног дјела, што се може наћи код Набокова. На крају приказа се истиче да није захвално вршити поређења међу сличним остварењима, јер дубља анализа показује да су дјела која се међусобно пореде слична само површно али не и суштински.

Аутор текста „In praise of Byzantium”³⁴ је водио разговор са писцем Милорадом Павићем и у свом чланку навео Павићеве коментаре и размишљања у вези са романима *Хазарски речник* и *Предео сликан чајем*. Оно што чини суштину Павићевог излагања јесте чињеница да окосницу његовог стваралаштва треба тражити у историји српског народа и положају у којем се он данас налази. Када говори о вези својих романа са судбином свог народа, стиче се утисак да Павић сувише истиче политичке прилике које се тичу српског народа. Међутим, изјаве Милорада Павића о тренутним дешавањима на нашим просторима нису никакав политички памфлет у негативном смислу, већ покушај једног писца да укаже на страдања свог народа који, кроз историју, углавном није наилазио на подршку оних народа од којих се помоћ могла очекивати. Он закључује да Европа жели једну католичку и једну исламску државу на простору српске државе, али апсурд је што Срби нису ни католици ни припадници исламске вјероисповијести. Срби су Византијци, дуго времена тлачени од ислама и комуниста и тај трагични положај православаца приказан је у његовим романима. На питање аутора текста у вези са необичном формом романа, Павић одговара да је хтио да пружи читаоцима више могућности приликом читања. То одражава и подијељена мишљења у вези са последњим ратом у Југославији, као и различита мишљења у вези са Србима страдалим у логору Јасеновац од стране Хрвата у Другом свјетском рату. Овим критичким приказом је стављен акценат на политички подтекст Павићевих књижевних дјела, а не на њихову умјетничку вриједност. Павић на крају свог разговора са Џонатаном Коуом каже да су његови романи борба за мир и да књижевна дјела треба да постоје и да се објављују, без обзира на тешке околности у којима живимо.

У наредном чланку, „In truth, the battle is lost”³⁵, наводе се ријечи Милорада Павића изговорене у августу 1991. године, на Фестивалу књиге у Единбургу. Павић је тада наговијестио геноцид над Србима у Југославији и рекао да ће Европа и овога пута остати равнодушна и ставити се на страну Хрвата, који припадају римској цркви. Аутор

³⁴ Coe, Jonathan. „In praise of Byzantium” – Guardian, London, 4. II 1992; p. 34 /Interview with M. Pavić/

³⁵ Massie, Allan. „In truth, the battle is lost” – The Daily Telegraph, 9. VI 1992.

приказа примјећује да западни новинари Србе сматрају кривцима и додаје да би можда промијенили такво мишљење када би мало боље познавали историју Срба који су вјековима били мета освајања хабсбуршке монархије са Запада и отоманске империје са Истока. Али, он сматра да је тешко доћи до праве истине када идеолошке страсти избију на површину. Уосталом, историју пишу побједници. Ово важи не само када је ријеч о Југославији, већ када је у питању и историја Енглеске. До истине се, дакле, споро долази и зато не треба журити са закључивањем ко је потпуно у праву, а ко не. Писац овог текста на крају каже да не може лако да заборави на ријечи Милорада Павића које се наводе у овом приказу. И у овом тексту се, дакле, више указује на политичка збивања у нашој земљи него на књижевно стваралаштво Милорада Павића.

Последњи критички приказ³⁶ у овој студији даје библиографске податке о Милораду Павићу и преглед његових књижевних остварења. Поред тога, дат је приказ романа *Хазарски речник* и *Предео сликан чајем*. У оба случаја наводе се основни подаци о овим романима и истиче се њихова необична структура. Поред тога, дати су изводи из неколико позитивних приказа и о једном и о другом остварењу. Када се говори о *Хазарском речнику* наводе се коментари из сљедећих публикација: *New York Times Book Review*³⁷, гдје се каже да је *Хазарски речник* забавно и духовито дјело, затим чланак Стјуарта Еванса у лондонском часопису *Times*³⁸ у којем се истиче значај снова у роману и часопис *Tribune Books*³⁹ који карактерише *Хазарски речник* као дјело гдје је пажња усредсређена на природу језика, историју и судбину једног народа. О роману *Предео сликан чајем* се такође говори као о остварењу необичне структуре (у виду укрштенице) и дају се изводи из двије публикације: први текст потиче из часописа *Washington Post Book World*⁴⁰, гдје се каже да је *Предео сликан чајем* један лавиринт мисли и дешавања, а други текст припада часопису *New York Times Book Review*⁴¹ и описује дати Павићев роман као веома забавно дјело које се чита са уживањем.

Критички прикази Павићевих романа *Хазарски речник* и *Предео сликан чајем*, који су објављени у британским изворима, представљају

³⁶ Les, Stone. Contemporary Authors Volume 136

³⁷ Robert, Coover. *New York Times Book Review*, November 20, 1988. p. p. 15–20; December 16, 1990., p. 11

³⁸ Stuart, Evans – *Times*, (London), February 9, 1989.

³⁹ Douglas, Seibold – *Tribune Books* (Chicago), November 6, 1988, p. 6

⁴⁰ Clarence, Major. *Washington Post Book World*, November 13, 1988, p. 6; November 18, 1990, p. 6.

⁴¹ Jonathan, Baumbach. *New York Times Book Review*, November 20, 1988, p. p. 15–20; December 16, 1990, p. 11

скуп различитих мишљења и различитих приступа. Мали број текстова о стваралаштву Милорада Павића заузима неки искључив став, већина написа садржи елементе који поткрепљују различите видове критичког мишљења о Павићевом делу. С обзиром на то да је основни предмет романа *Хазарски речник* поријекло и историја хазарског народа, највећи број критичких текстова приступа проучавању романа са историјског становишта. Геополитички приступ је такође заступљен и то у приказима у којима су дати интервјуи са Милорадом Павићем, у којима писац романа истиче да је прича о Хазарима у ствари прича о српском народу и његовој историји. Већина аутора приказа указује на бројне иноваторске поступке, а прије свега на поступке структуралне природе. У том смислу се говори о вишеслојној и необичној структури романа, као и новој улози читаоца у процесу комуникације са књижевним дјелом. Извјестан број приказа анализира *Хазарски речник* са књижевноисторијског становишта, поредећи дати роман са неким другим дјелима и писцима из савремене књижевности.

Прожимање стварног и нестварног у Павићевим романима доводи до великог интересовања читалаца и књижевних критичара у Великој Британији. И оно што текстове о Павићевим књижевним дјелима објављеним у британским публикацијама чини заједничким јесте управо то осјећање пријатности при сусрету са једним новим начином писања, начином који вјешто повезује реалност и фантазију.